

Mutlak-Öznellik ve İslam

İbrahim Yıldız

Dr. Öğr. Üyesi, Muş Alparslan Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi,
Din Felsefesi Anabilim Dalı

Assistant Professor, Muş Alparslan University, Faculty of Islamic Sciences,
Department of Philosophy of Religion

Muş / Turkey

i.yildiz@alparslan.edu.tr

orcid.org/0000-0003-3139-2169

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü / Article Types: Araştırma Makalesi /Research Article

Geliş Tarihi / Received: 29 Ağustos / August 2024

Kabul Tarihi / Accepted: 14 Aralık / December 2024

Yayın Tarihi / Published: 30 Aralık / December 2024

Yayın Sezonu / Pub. Date Season: Aralık / December

Sayı / Issue: 24 **Sayfa /Page:** 565-587.

Atıf / Cite as: Yıldız, İbrahim. "Mutlak-Öznellik ve İslam [Omnisubjectivity and Islam]". *Amasya İlahiyat Dergisi-Amasya Theology Journal* 24 (December 2024): 565-587.

<https://doi.org/10.18498/amailad.1540451>

İntihal / Plagiarism: Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi. / This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software.

Telif Hakkı ve Lisans / Copyright & License: Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmaları CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır. / Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0.

Omnisubjectivity and Islam

Abstract

In contemporary philosophy of religion, the attributes of God are an important topic of discussion. There are various debates regarding how the attributes ascribed to God should be understood. Additionally, Linda Trinkaus Zagzebski has argued that a new attribute, called omnisubjectivity, can also be ascribed to God. It is a fact that human consciousness, and consequently experiences, are unique and personal. At this point, a significant issue is how a person's conscious experiences can be understood by someone else. Ultimately, if a person's experience is something unique to them, it cannot be fully understood by another unless it is shared. Zagzebski, who argues that these subjective states of consciousness must be perceived by God, asserts that God's omniscience and omnipresence, as well as the nature of worship practices, require omnisubjectivity. According to Zagzebski, omnisubjectivity is the attribute of God by which He can comprehend every conscious state of every being with perfect accuracy and completeness from that being's own perspective. Accordingly, God possesses (and therefore knows) a representation (copy) of the conscious states of all created beings by experiencing them with the person. This appears to be an affirmative answer to the question of whether God can know what it means to be a human or another conscious living being. With this new attribute, it is argued that God perceives the subjective experiences of living beings (from a first-person perspective). At this point, the question of how omnisubjectivity is realized becomes significant. Zagzebski presents a model of complete and perfect empathy to explain how God could attain the private experiences of humans. Highlighting that humans can empathize with one another and that, in many such cases, the empathizer can share most of the feelings of the one being empathized with, Zagzebski proposes the idea that a person can comprehend the mental state of another. Through empathy, another person's situation can be understood cognitively, felt emotionally, and even motivate the individual to act behaviorally, albeit to a limited extent. In contrast, Zagzebski argues that God possesses perfect and complete empathy, through which He holds a full and exact copy of every conscious state of every living being from their own perspective. Accordingly, God empathize perfectly with all the conscious states a person has had throughout their life—every thought, belief, feeling, mood, desire, and choice, as well as every emotion. According to Zagzebski, perfect divine empathy is a full

and accurate representation of a person's entire conscious states. From this perspective, she argues that God has established complete and perfect empathy with all conscious beings who have ever lived and will ever live. Thus, she argues that God is directly acquainted with the conscious states of created beings—like directly seeing—without any physical distance between the perceiver and the perceived, thereby asserting that God is omnisubjective. As a Christian, Zagzebski sees no issue in ascribing such an attribute to God based on her religious belief. Well, is it appropriate to ascribe this attribute to God when Islamic references are considered? There are two important elements in omnisubjectivity. The first element is that God knows everything, including what passes through a person's mind. There is no debate on this point. The other and most important element of omnisubjectivity is that, for God to fully know the conscious states and experiences of created beings, He must possess a copy of all their conscious states from their own perspective through complete empathy with those beings. This point, however, is controversial. In this study, it will be evaluated whether the justifications mentioned above require the attribution of omnisubjectivity to God. Additionally, it will be examined what kind of deficiencies such an attribute would cause in God. As a result, it will be discussed that omnisubjectivity leads to a limited conception of God and therefore cannot be attributed to Him.

Keywords: Philosophy of Religion, Omnisubjectivity, Zagzebski, Omniscience, Islam.

Mutlak-öznellik ve İslam

Öz

Günümüz din felsefesinde Tanrı'nın sıfatları önemli bir tartışma konusudur. Tanrı'ya atfedilen sıfatların nasıl anlaşılması gerektiği noktasında çeşitli tartışmalar bulunmaktadır. Bunun yanında Linda Trinkaus Zagzebski tarafından Tanrı'ya mutlak-öznellik adında yeni bir sıfatın da atfedilebileceği iddia edilmiştir. İnsanın bilincinin dolayısıyla da tecrübelerinin eşsiz, kişiye özel, olduğu bir gerçektir. Bu noktada dikkate değer bir sorun kişinin bilinçli tecrübelerinin bir başkası tarafından nasıl anlaşılabilirliği. Nihayetinde eğer kişinin tecrübesi ona özel bir şey ise bu tecrübe paylaşılmadıkça tam olarak bir başkası tarafından anlaşılabilir. Bu öznel bilinç durumlarının Tanrı tarafından idrak edilmesi gerektiğini iddia eden Zagzebski, Tanrı'nın her şeyi bilen ve her yerde hazır olması ve ibadet uygulamalarının mutlak-özneliği gerektirdiğini

savunur. Zagzebski'ye göre, mutlak-öznellik Tanrı'nın her canlıının her bilinçli durumunu, o canlıının kendi perspektifinden mükemmel bir doğruluk ve tamlıkla kavrayabilme sıfatıdır. Buna göre Tanrı, tüm yaratılmış varlıkların bilinç durumlarının bir temsiline (kopyasına) kişiyle duyumlayarak sahip olmakta, dolayısıyla bilmektedir. Bu aslında Tanrı'nın insan ya da başka bir bilinçli canlı varlık olmanın ne demek olduğunu bilebilir mi sorusuna karşılık verilen olumlu bir yanıt gibi görünmektedir. Bu yeni sıfatla Tanrı'nın canlı varlıkların öznel tecrübelerini (birinci şahıs bakış açısıyla) idrak ettiği savunulmaktadır. Bu noktada mutlak-özneliğin nasıl gerçekleştiği sorusu önemlidir. Zagzebski Tanrı'nın insanların özel tecrübelerini nasıl elde edebileceğine dair tam ve mükemmel empati modelini sunar. İnsanların birbirleriyle empati kurabildikleri ve bu gibi çoğu durumda empati kuranın empati kurulanın çoğu hissini paylaşabildiğini dikkate sunan Zagzebski böylece kişinin bir başkasının zihinsel durumunu idrak edebileceği düşüncesini dikkate sunar. Empati ile bir başkasının durumu, her ne kadar kısıtlı ölçüde de olsa bilişsel olarak anlaşılabilmekte, duygusal olarak hissedilebilmekte ve hatta davranışsal olarak kişinin harekete geçmesini güdüleyebilmektedir. Buna karşılık Zagzebski, Tanrı'nın mükemmel ve tam bir empatiye sahip olduğunu ve bununla, her bilinçli canlı varlığın bütün bilinçli durumlarının tam ve eksiksiz bir kopyasına kişinin kendi bakış açısından sahip olduğunu iddia eder. Buna göre Tanrı, bir kişinin tüm yaşamı boyunca sahip olduğu bütün bilinç durumlarıyla -her düşünce, inanç, his, ruh hali, arzu ve seçimin yanı sıra her duyguyla- tam ve mükemmel bir empati kurmaktadır. Zagzebski'ye göre mükemmel ilahi empati, bir kişinin tüm bilinçli durumlarının tam ve doğru bir temsildir. Buradan hareketle Tanrı'nın şimdiye kadar yaşamış ve yaşayacak tüm bilinçli varlıklarla tam ve mükemmel bir empati kurduğunu savunur. Böylece Tanrı'nın algılayan ile algılanan arasında herhangi bir fiziksel mesafe olmadan -doğrudan görmek gibi- yaratılanların bilinç durumlarına doğrudan aşına olduğunu, dolayısıyla Tanrı'nın mutlak-öznel olduğunu iddia eder. Bir Hristiyan olarak Zagzebski, kendi dini inancı temelinde Tanrı'ya bu gibi bir sıfat atfetmekte bir beis görmemektedir. Peki söz konusu sıfatın, İslami referanslar dikkate alındığında, Tanrı'ya atfedilmesi uygun mudur? Mutlak-öznelikte iki önemli unsur bulunmaktadır. Birinci unsur, Tanrı'nın insanın içinden geçenler dâhil her şeyi bildiğidir. Bu noktada herhangi bir tartışma yoktur. Mutlak-öznelikteki diğer ve en önemli unsur, Tanrı'nın tam anlamıyla yaratılmış varlıkların bilinç durumlarını ve tecrübelerini bilmesi için bunları söz

konusu varlıklarla tam bir empati yoluyla bütün bilinç durumlarının bir kopyasına kişinin kendi bakış açısından sahip olmasıdır. Bu nokta ise tartışmalıdır. Bu çalışmada yukarıda belirtilen gerekçelerin mutlak-özneliğin Tanrı'ya atfedilmesinin gerektirip gerektirmediği değerlendirilecektir. Ek olarak bu yönde bir sıfatın Tanrı'da ne tür eksiklere sebep olacağı sorgulanacaktır. Sonuç olarak mutlak-özneliğin sınırlı bir Tanrı tasavvuruna sebep olduğundan Tanrı'ya atfedilemeyeceği tartışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Din Felsefesi, Mutlak-öznelik, Zagzebski, Her şeyi bilme, İslam.

Giriş

Kişinin mensup olduğu dini inanç, inandığı Tanrı tasavvurunu da belirlemektedir. Vahiy merkezli dinlerde Tanrı'nın nasıl bir varlık olduğu inananlar için genel hatlarıyla betimlenmiştir. Buna karşılık daha spesifik noktalarda ya detaylı bilgi verilmemiş ya da verilen bilgiler yoruma açık olabilmektedir. Bu durum kimilerinin özellikle müphem olan ve dini metinlerde tam olarak açıklanmayan noktalarda çeşitli teoriler ileri sürmelerine sebep olmaktadır. Bu tür teorilerin ileri sürüldüğü en temel tartışma alanlarından biri de Tanrı'nın sıfatlarının içeriğiyle ilgilidir. Örneğin Tanrı'nın âlim-i mutlak olduğu genel kabuldür. Ancak Tanrı'nın her şeyi bilmesinin gelecekte gerçekleşecek olayları kapsayıp kapsamadığı önemli bir tartışma konusu olmuş ve bu yönde çeşitli teoriler ileri sürülmüştür.

Bu minval üzere batı düşüncesinde birçok çalışma bulunmaktadır. Klasik teist düşüncede Tanrı'nın hangi sıfatlara sahip olduğu noktasında ortak bir kanı bulunmaktadır. Bu sıfatlar, genel anlamıyla, Tanrı'nın her şeyi bilen, her şeye gücü yeten, her yerde hazır vd. gibi sıfatlardır. Bunların yanında Tanrı'nın mutlak-öznelik (omnisubjectivity) adında bir sıfatının daha olduğu iddia edilmiştir. Bu sıfat Tanrı'ya Linda Trinkaus

Zagzebski tarafından atfedilmiştir.¹ Zagzebski Tanrı'nın her şeyi bilme² ve her yerde hazır olma³ sıfatlarının bir gereği olarak mutlak-öznel olması gerektiğini savunur. Buna göre Tanrı, tüm yaratılmış varlıkların bilinç durumlarına, örneğin karşımda bulunan bir tabloya baktığımda benim için bu tabloyu tecrübe etme anımda sahip olduğum öznel bilinç durumunun bir temsiline (kopyasına) benimle duyumlayarak sahip olmakta, dolayısıyla bilmektedir. Bu aslında Tanrı'nın insan ya da başka bir bilinçli canlı varlık olmanın ne demek olduğunu bilebilir mi sorusuna karşılık verilen olumlu bir yanıt gibi görünmektedir.⁴ Tanrı'ya atfedilen bu yeni sıfat Tanrı'nın da her bir bilinçli canlı varlığın bilişsel tecrübesini onlarla duyumladığını iddia etmektedir. Diğer bir ifadeyle Tanrı'nın böyle bir sıfata sahip olmakla, canlı varlıkların öznel tecrübelerini (birinci şahıs bakış açısıyla) idrak ettiği savunulmaktadır. Tanrı'nın kişilerin bilinç

¹ Aslında burada atfetmek yerine uydurmak kelimesini kullanmak daha uygun olabilirdi. Nitekim kendisiyle yaptığımız bir konuşmada "In the end this is something I made up" ifadesi dolayısıyla "uydurma" kelimesini kullanmanın da uygun olduğu kanaatindeyim.

² Bu çalışmanın temel tartışma konusu "her şeyi bilen" sıfatından ziyade mutlak-özneliktir. Dolayısıyla burada "her şeyi bilen" sıfatına sadece mutlak-öznellikle ilişkili olduğu sürece değinilecektir. Bu sebeple "her şeyi bilen" sıfatına yönelik çalışmalar için bk. Özcan Akdağ, "God's Knowledge: A Study on The Idea of Al-Ghazālī And Maimonides", *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi* 22/3 (15 Aralık 2018), 1747-1763; Hasan Akkanat, "Marmura'nın Tanrı'nın Tikelleri Bilmesi Problemindeki Düşüncelerinin Analizi ve Eleştirisi", *Dini Araştırmalar* 12/34 (01 Haziran 2009), 115-150; Hasan Akkanat, "The Relationship between God's Knowledge and Will in the al-Ghazālīan Theology: A Critical Approach", *Entelekyā Logico-Metaphysical Review* 2/2 (20 Aralık 2018), 99-112; Harun Çağlayan, "Klasik Kelâmın İlahî Bilgi Anlayışına Eleştirel Bir Bakış", *Anemon Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 5/1 (01 Mart 2017), 193-215; Hamdi Gündoğar, "Kur'an'da İlahî Bilgi", *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5/10 (18 Mayıs 2015), 7-26; Abdulkadir Tanış, "William Alston'da İlahî Bilginin Doğası ve Zaman", *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 18/36 (30 Aralık 2019), 439-464; Hasan Tanrıverdi, "İlahî İlim-İnsan Hürriyeti İlişkisi", *Dini Araştırmalar* 19/50 (19-12-2016) (19 Aralık 2016), 79-102; Mehmet Sait Reçber, "Tanrı'nın Sıfatları", *Din Felsefesi*, ed. Recep Kılıç - Mehmet Sait Reçber (Ankara: Grafiker, 2021), 102-109.

³ Tanrı'nın "her yerde hazır ve nazır olma" sıfatı da sadece mutlak-özellelikle ilişkili olduğu sürece ele alınacaktır. Bu sıfata dair detaylı bilgi için bk. Ali Yıldırım, "Divine Omnipresence and Incorporeality of God", *Afro Eurasian Studies* 9/1 (13 Nisan 2022), 31-45; Eyüp Aktürk, "Tanrı-Mekân İlişkisi: 'Her Yerde Bulunma' ve 'Aşkınlık' Sorunu", *e-Şarkiyat İlmî Araştırmalar Dergisi* 8/2 (2016), 942-961.

⁴ Adam Green, "Omnisubjectivity and Incarnation", *Topoi* 36/4 (2017), 693; Chad McIntosh, "Linda Zagzebski, Omnisubjectivity: A Defense of a Divine Attribute. Marquette University Press, 2013", *European Journal for Philosophy of Religion* 7/4 (22 Aralık 2015), 254.

durumlarını nasıl duyumladığı noktasında, Zagzebski, empati mefhumunu kullanmaktadır. Buna göre Tanrı yaratılmış varlıkların öznel bilinç durumlarına tam bir empati yoluyla sahip olmaktadır. Bir kişinin yaşadığı bir tecrübeyi (bilinç durumunu) paylaşmak, o kişi ile aynı duygu durumuna girmek genel olarak empati ile olmaktadır. Örneğin empati kurularak evladını kaybetmiş birinin acısını anlamak, hissetmek ve sonuç olarak paylaşmak, her ne kadar tam anlamıyla olmasa da mümkündür. İnsanda bile, tam olmayan bir empatinin kısmen de olsa öznel bir duygu durumunun anlaşılmasını, hissedilmesini ve paylaşımını mümkün kıldığını dikkate sunan Zagzebski, buna karşılık tam ve mükemmel bir empatinin de her bir bilinçli canlının bütün bilinç durumlarını tam anlamıyla anlayacağını, hissedeceğini ve dolayısıyla paylaşabileceğini ileri sürer. Bu çalışma Tanrı'ya böyle bir sıfat atfetmenin imkânını ele alacaktır. Bunu yaparken ilk olarak öznellik ve mutlak-özneliğin ne olduğu kısaca betimlenecektir. Daha sonra Hristiyanlıktaki teslis ve enkarnasyon öğretileri ile ilgili olarak bu sıfatın yol açtığı düşünceler kısaca dikkate sunulacaktır. Son olarak mutlak-özneliğin Tanrı'nın bir sıfatı olup olamayacağı İslami referanslarla değerlendirilecektir.

1. Öznellik ve Mutlak-öznelik

Mutlak-özneliğin tam olarak ne ifade ettiğini anlamak için öncelikle öznellikten ne kastedildiğini ortaya koymak gerekmektedir.⁵ Öznellik ile kastedilen şey bireysel özne tarafından tecrübe edilen bilinçtir.⁶ İnsanın bilincinin dolayısıyla da tecrübelerinin eşsiz olduğu bir gerçektir. Örneğin iki farklı kişi aynı tabloya bakarken ya da aynı kahveyi içerken farklı biliş ve duygu durumlarında bulunurlar. Dolayısıyla bütün insanların aynı bilince veya tecrübeye sahip olduğu söylenemeyeceği için herkesin sadece objektif tecrübeler paylaştığı veya bütün bilinçlerin nesnel bir bakış açısıyla ele alınabileceği söylenemez. Bu noktada dikkate değer bir sorun kişinin bilinçli tecrübelerinin bir başkası tarafından nasıl anlaşılabiliridir. Nihayetinde eğer kişinin tecrübesi ona özel bir şey ise

⁵ Bu kavramların literatürde ne anlama geldiğini ortaya koymaktan ziyade Zagzebski'nin bu kavramlara yüklediği anlamlar dikkate sunulacağından farklı düşünürler tarafından kavramlara ne anlamlar yüklendiğinden ziyade Zagzebski'nin kavramlara yüklediği anlamlar üzerinde durulacaktır.

⁶ Linda Zagzebski, "Omnisubjectivity: Why It Is a Divine Attribute", *Nova et Vetera (Denver, CO.)* 14/2 (2016), 435.

bu tecrübe paylaşılmadıkça tam olarak bir başkası tarafından anlaşılabilir. Bu durum üzerine Zagzebski, Tanrı'nın her şeyi bilen (omniscience), her yerde hazır (omnipresence) olması, ibadet uygulamaları, ilahi sevgi ve ilahi adaletin mutlak-özneliği gerektirdiğini savunur. Zagzebski'ye göre, mutlak-öznel Tanrı'nın her canlının her bilinçli durumunu, o canlının kendi perspektifinden, bilinçli olarak mükemmel bir doğruluk ve tamlıkla kavrayabilme sıfatıdır.⁷

Tanrı'nın her şeyi bilen varlık olarak bütün doğru ve yanlış önermeleri en kesin ve açık şekilde bildiği hemen hemen bütün teistler tarafından kabul görmektedir. Buna karşılık Zagzebski bütün olguların bilgisine sahip olmanın var olana dair bilginin tamamı olmadığını, çünkü olgular dışında bilinmesi gereken başka şeylerin de bulunduğunu savunur. Bu da varlıkların bilinçli durumları ve özel tecrübeleridir. Zagzebski'ye göre her şeyi bilen bir varlığın bütün varlıkların bilinçli durumları (conscious states) da dâhil her bir bilgi objesine dair en derin kavramaya sahip olması gerekir. Zagzebski, Tanrı'nın bilinçli canlıların her birinin bilinçli durumlarına tam olarak benzeyen bilinç durumlarına sahip olmadan, canlıların bilinçli durumlarında olmanın nasıl bir şey olduğunu tam bir doğrulukla bilemeyeceğini, bu sebeple söz konusu türde bir bilginin ancak Tanrı'nın mutlak-öznel olmasıyla elde edilebileceğini ileri sürer.⁸ Bu noktada dikkate sunulması gereken hususlardan biri bilmesi için Tanrı'nın araçlara ihtiyaç duyup duymadığı, yani tam anlamıyla bilebilmesi için kişinin bilinç durumunun bir kopyasına onun bilinç durumunda bulunarak sahip olmasının gerekip gerekmediğidir. Eğer öyleyse bu durum Tanrı'nın bilgisinin doğrudan değil de dolaylı olduğunu ve arttığını ima etmektedir. Tanrı'nın bilgisinin artıp artmadığı meselesi aslında Tanrı'nın zamandan münezzehe olup olmadığıyla da bağlantılıdır. Eğer Tanrı zamanın dışında ezeliyse ve her şeyi zamanın dışında tam olarak biliyorsa, neden herhangi bir canlının bir bilinç durumunu onun bilinç durumunda bulunmak kaydıyla idrak etme gibi bir süreçle edinme gereksinimi duysun? Bütün duyuşsal algılar,

⁷ Linda Trinkaus Zagzebski, "Omnisubjectivity", *Oxford Studies in Philosophy of Religion* (New York: Oxford University Press, 2008), 232; Zagzebski, "Omnisubjectivity: Why It Is a Divine Attribute", 435.

⁸ Zagzebski, "Omnisubjectivity: Why It Is a Divine Attribute", 436-437.

nihayetinde akılda veya zihinde bilgi üretmek amacı için ihtiyaç duyulan birer araçtır. Diğer bir ifadeyle duyusal algı, bilgi edinmenin bir aracı olup, bilginin kendisi akılla işlenmektedir. Tanrısal bilgi ise, Tanrı'nın mutlak varlığına dayalı olarak, kendisinde mevcut olan bir bilgidir ve alemin varlığından önce de tamdır. Bir şeyin duyumsanması gibi süreçler, eksik bilgiye sahip bir aklın, duyumsanan nesnelere bilgi edinmek için kullandığı araçlardır. Bu durumda, Tanrı, benim bir elmadan aldığım hazzı ezelden beri bilir, dolayısıyla bu bilgiyi, benim bilinç durumumda bulunmak kaydıyla elde etmesine gerek yoktur.

Zagzebski'ye göre, Tanrı'nın her yerde hazır olduğunu söylemek, en azından şu kadarını söylemek demektir: Tanrı, var olan her şeyde mevcuttur ve olup biten her şeyde, doğrudan ve derhal aşına olma anlamında mevcuttur. Eğer her yerde bulunma, her şeyin Tanrı tarafından anında ve doğrudan kavranması anlamına geliyorsa, bu durum sadece nesnelere değil, aynı zamanda bilinçli deneyimleri de içermelidir. Eğer Tanrı gerçekten her yerdeyse, Tanrı mutlak-özel olmalıdır.⁹ Buna karşılık mutlak-öznellik aslında her yerde hazır olma sıfatını kısıtlamaktadır. Çünkü her yerde hazır olmak aslından özel varlıklar ile sınırlı değildir. Eğer bu sıfatın mutlak-öznelliği gerektirdiği iddia edilirse, benzer şekilde özel olmayan bir varlık olmanın nasıl bir şey olduğunu deneyimlemek de bu sıfat tarafından gerektirilir. Bu durum da teistik bir Tanrı tasavvurundan ziyade panteistik ya da panenteistik bir Tanrı tasavvuru ile daha uyumlu hale gelir. Dolayısıyla her yerde hazır olma sıfatı temelinde Tanrı'ya mutlak-öznellik atfetmek zordur.¹⁰

Zagzebski, son olarak, ibadetlerin de bir nevi mutlak-öznelliği gerektirdiğini ileri sürer. Tanrı bilincimizde olup bitenlerin zaten farkında olmasaydı, dualarımızda Tanrı'ya hitap edemeyeceğimizi iddia eden Zagzebski duanın Tanrı'nın bizi fark etmesinden çok, bizim Tanrı'yı fark etmemizin bir uygulaması olduğunu ileri sürer. Bu durumda ibadetlerin Tanrı'nın, dua edebilen herhangi bir varlığın, o varlık gerçekten dua etse de etmese de bilinçli durumlarından doğrudan haberdar olduğunu varsaydığını düşünür. Zagzebski'ye göre bu, tüm insanların bilinç durumlarının Tanrı tarafından doğrudan kavranması anlamına gelen

⁹ Zagzebski, "Omnisubjectivity: Why It Is a Divine Attribute", 438-439.

¹⁰ Green, "Omnisubjectivity and Incarnation", 693.

mutlak-özneliği gerektirir.¹¹ Burada ibadetlerin Zagzebski tarafından farklı bir şekilde yorumlandığı dikkat çekmektedir. Tanrı'nın bilincimizde olup bitenlerden haberdar olması için mutlak-öznel olması gerekmediğinin en azından O'nun bilgisinin doğrudan olduğu düşüncesi temelinde savunulabilir. Buradan hareketle mutlak-özneliğin gerçekte sadece her şeyi bilme sıfatı üzerinde temellendirilmesinin, özellikle sadece teistik bir mutlak-öznelik savunulacaksa, tek makul yol gibi görünmektedir.

Bu noktada mutlak-özneliğin nasıl gerçekleştiği sorusu önemlidir. Zagzebski Tanrı'nın insanların özel tecrübelerini nasıl elde edebileceğine dair de çeşitli modeller olduğunu belirtir. Bunlardan ilki iddiasını desteklemek üzere sunduğu tam empati modelidir. Bunların dışında Algısal model, Panenteizm modeli ve yaratıcı bilinç modelleri bulunmaktadır.¹² Ancak bunlar arasında ilahi empati modelini savunur. İnsanların birbirleriyle empati kurabildikleri ve bu gibi çoğu durumda empati kuranın empati kurulanın çoğu hissini paylaşabildiğini dikkate sunan Zagzebski böylece kişinin bir başkasının zihinsel durumunu idrak edebileceği düşüncesini dikkate sunar. Genel kabuldür ki, insanın bir başkasının duygu durumunu anlaması ve hissetmesini sağlayan yetenek empatidir. Bu yetenek kişinin kendisini bir başkasının yerine koyabilmesine, maruz kaldığı durumu onun gözlerinden anlamasına ve hissetmesine olanak sağlayabilmektedir. Böylece bir başkasının durumu, her ne kadar kısıtlı ölçüde de olsa, bilişsel olarak anlaşılabilmekte, duygusal olarak hissedilebilmekte ve hatta davranışsal olarak kişinin harekete geçmesini güdüleyebilmektedir. Kısıtlı bir yapıda olmasına rağmen insan bu yeteneğe sahiptir. Buna karşılık Zagzebski, Tanrı'nın mükemmel ve tam bir empatiye sahip olduğunu ve bununla her bilinçli canlı varlığın bütün bilinçli durumlarının tam ve eksiksiz bir kopyasına sahip olduğunu iddia eder. Buna göre Tanrı, bir kişinin tüm yaşamı boyunca sahip olduğu bütün bilinç durumlarıyla -her düşünce, inanç, his, ruh hali, arzu ve seçimin yanı sıra her duyguyla- tam ve mükemmel bir empati kurmaktadır. Zagzebski'ye göre mükemmel ilahi empati, bir

¹¹ Zagzebski, "Omnisubjectivity: Why It Is a Divine Attribute", 444.

¹² Linda Trinkaus Zagzebski, *Omnisubjectivity: An Essay on God and Subjectivity* (New York: Oxford University Press, 2023), 63-87.

kişinin tüm bilinçli durumlarının tam ve doğru bir temsilidir. Buradan hareketle Tanrı'nın şimdiye kadar yaşamış ve yaşayacak tüm bilinçli varlıklarla tam ve mükemmel bir empati kurduğunu savunur. Böylece Tanrı'nın algılayan ile algılanan arasında herhangi bir fiziksel mesafe olmadan -doğrudan görmek gibi- yaratılanların bilinç durumlarına doğrudan aşına olduğunu, böylece Tanrı'nın mutlak-öznel olduğunu iddia eder.¹³ Doğrusu empati kuranın bilinç durumunda ve hislerinde çeşitli değişimler meydana gelmektedir. Çünkü empati kurulanın bilişsel durumunun bir temsili idrak edilmektedir. Tam bir empati kuran Tanrı'da da öznel varlıkların bilişsel durumlarının bir kopyasına (temsiline) sahip olduktan sonra bir değişim meydana gelip gelmediği önemli bir tartışma konusudur. Eğer Tanrı her bilinçli canlının her bir bilinç durumunu mükemmel bir tam empatiyle kişinin kendi bakış açısından idrak ediyorsa, her yeni bir bilinç durumunda canlılarda meydana gelen değişim Tanrı'da da kendini göstermez mi? Eğer gösteriyorsa "değişen bir Tanrı mutlak mükemmel olabilir mi?" sorusu dikkate değerdir. Değişen Tanrı düşüncesi aslında "omni" ifadesiyle çelişen bir durum ortaya çıkarır. Çünkü değişen bir Tanrı düşüncesi aşkın, zamandan münezzeh ve etkilenmeyen bir varlık değil de içkin, zamansal, değişebilir ve dolayısıyla incinebilir bir Tanrı tasviriyle daha uyumludur. Eğer Tanrı'nın içkin olarak mutlak-öznel olduğu savunulursa da bu teizmin değil ancak panenteizmin tanrısıyla uyumlu bir Tanrı tasavvurunu destekler. Eğer Zagzebski'nin mutlak-öznelik sıfatı teizmden ziyade panenteizme daha uygun ise o halde panenteizmin içine düştüğü açmazların tamamının Zagzebski'nin mutlak-öznelik sıfatı için de geçerli olduğu söylenebilir.¹⁴

Bununla birlikte mutlak-özneliğin sağlanabilmesi için Tanrı'nın sadece empati yoluyla insanın tecrübe ve bilincinin en ince ayrıntısını dahi bilebileceği tartışmalıdır. Nitekim Tanrı insanın öznel tecrübesinin kişinin kendi bakış açısından bir kopyasına sahip olmadan mutlak-özneliğin mümkün olmadığını iddia etmemiz durumunda Tanrı ve diğer varlıklar arasında ontolojik bir farkın olduğunu veya olması gerektiğini tam olarak

¹³ Zagzebski, "Omnisubjectivity", 241-242; Zagzebski, "Omnisubjectivity: Why It Is a Divine Attribute", 442.

¹⁴ Panteizm ve mutlak-özneliğin uyumu üzerine bir çalışma için bk. Andrei A. Buckareff, "Pantheism, Omnisubjectivity, and the Feeling of Temporal Passage", *Religions* 14/6 (2023), 758-772.

temellendiremeyiz. Mükemmel ya da kusursuz bir empatinin de bu noktada eksik kalacağı tam bir bütünlük olmaksızın insanın tecrübesinin tam olarak anlaşılamayacağı, dolayısıyla mutlak-özneliğin bizi zorunlu olarak panteizm ya da panenteizmin bir formunu kabul etmeye zorlayacağı savunulabilir. Ancak Zagzebski Tanrı ve yaratılanlar arasında ontolojik farkın hiçbir zaman yok olmadığını ve Tanrı mutlak-öznel iken diğer varlıklardan farklı olduğunu hiçbir zaman unutmadığını belirtir. Dolayısıyla bu görüşte bilinçli varlıkların Tanrı'nın bir parçası olduğu veya Tanrı'ya karıştığı, ya da Tanrı'yla birleştiği gibi iddialar bulunmamaktadır.¹⁵ Ancak "Mutlak-özneliği savunarak sonuç olarak teistik türde bir Tanrı tasavvurunu savunmak ne kadar mümkün?" sorusunun cevabı söz konusu sıfatın Tanrı'ya atfedilip atfedilemeyeceğini belirlemektedir. Zagzebski bu sıfatın en azından Hristiyan teistik Tanrı tasavvuru ile uyumlu olduğunu düşünmektedir.

2. Mutlak-özneliğin Teslis ve Enkarnasyona dair Yol Açtıkları

Zagzebski mutlak-özneliğin Hristiyanlığın temel dini öğretilerine yönelik yol açtığı iddiaları betimlemekte ve netice olarak mutlak-öznel bir Tanrı anlayışının Hristiyanlıktaki ulûhiyet düşüncesi ile uyumlu olduğunu savunmaktadır. Bu noktada Hristiyanlıktaki teslis ve enkarnasyon öğretilerine yönelik referanslar üzerinde durmaktadır.

Bilindiği üzere teslis inancına göre tek bir Tanrı vardır ancak üç kişidir. Zagzebski mutlak-özneliğin teslisin bütün kişileri için geçerli olduğunu belirtir. Buna göre teslisin her bir kişisi mutlak-öznel, her biri teslisin diğer üyelerinin bakış açısını ve benlik duygusunu mükemmel bir şekilde kavrar. Diğer bir ifadeyle Baba, Oğul'un acı çekme deneyimini, sanki Oğul'un bakış açısındanmış gibi mükemmel bir şekilde kavrar, ancak Baba, Oğul'un bilinçli durumunu kavrayan Baba olduğunun farkındadır ve bu, Oğul'un kendi durumunu kavramasıyla aynı değildir. Ancak Oğul da aynı zamanda mutlak-öznel. Dolayısıyla Oğul da Baba'nın tüm bilinçli durumlarını Baba'nın bakış açısından kavrar; bu, Oğul'un, Baba'nın Oğul'un bilinçli durumlarına ilişkin kavrayışını

¹⁵ Zagzebski, "Omnisubjectivity: Why It Is a Divine Attribute", 443.

kavradığı anlamına gelir. Zagzebski aynı şeyin Kutsal Ruh için de geçerli olduğunu iddia eder.¹⁶

Burada teslisin her bir üyesinin kendine ait bir bilince ve kavrayışa sahip olduğu ancak her bir üyenin de diğerlerinin kavrayış ve bilincine doğrudan sahip olabileceği için arada bir bütünlüğün olduğu varsayılmaktadır. Mutlak-özneliğin teslise dair sebep olduğu düşünceler olsa da bu düşünceler teslisi açıklığa kavuşturmadan ziyade daha da bulanıklaştırmaktadır. Örneğin “şu an kavun yiyorum” cümlesinde sahip olduğum bilinç durumunu ele alalım. Teslis inancı ve mutlak-özneliği ele aldığımızda Oğul mutlak-öznel olduğundan benim şu anda kavun yediğimi benim bilinç durumumda olduğu gibi mükemmel bir tam empati yoluyla bir kopyasına sahip olmakla idrak eder ve bilir. Bununla beraber Baba da hem benim bilinç durumumun bir kopyasına hem de Oğul’un benim şu anda kavun yediğim bilinç durumunun kopyasına sahip olmasını idrak eder ve bilir. Böylece Baba hem doğrudan benim bilinç durumumun kopyasına hem de Oğul’un bilinç durumunun kopyasına sahip olur. Aynı şekilde Kutsal Ruh da hem benim bilinç durumumun temsiline hem Oğul’un benim tecrübemin kopyasına hem de Baba’nın Oğul’un benim tecrübeme sahip olma tecrübesinin kopyasına mutlak-öznel olduğundan dolayı sahip olur.¹⁷ Ve bu durum böyle devam edip giden bir döngüye dönüşür.

Dikkate alınan bir diğer dini öğreti ise Enkarnasyondur. Enkarnasyon öğretisine göre Oğul, İsa bedeninde enkarne olmuştur. Buna göre Oğul’un biri enkarne olmuş hali diğeri ise ilahi olmak üzere iki doğası bulunmaktadır. Bununla beraber Zagzebski, Oğul’un tek bir kişi olduğunu, dolayısıyla birbirini takip eden tek bir öznel durumunun bulunduğunu savunur.¹⁸ Bu noktada “Oğul enkarne haldeyken de mutlak-öznel miydi?” sorusu akla gelmektedir. Bu sorunun birçok

¹⁶ Linda Zagzebski, “Divine Subjectivity and Intersubjectivity”, *Religious Studies*, (12 Nisan 2023), 7.

¹⁷ McIntosh, “Linda Zagzebski, Omnisubjectivity”, 258.

¹⁸ Doğrusu eğer Tanrı bir sığata sahip ise özü itibarıyla sahiptir. Dolayısıyla herhangi bir sığat Tanrı’nın sonradan kazandığı veya o sığatı kazanması için bir şey yapması gerektiğı gibi bir düşünce beistir. Aynı sebeple eğer Tanrı insan olmanın ne demek olduğunu biliyorsa, diğeri bir ifadeyle mutlak-öznel ise buna enkarne olmadan da sahiptir.

cevabının olabileceğini belirten Zagzebski “Oğul enkarne haldeyken ilahi iradesini kullanması her zaman mümkün olmasına rağmen, hiçbir zaman kendi ilahi doğasından kaynaklanan öznel durumlara sahip olmamıştır.” şeklinde bir cevabın olabileceğini söyler. Buna göre Oğul insan olmayı tam anlamıyla deneyimleyebilmek için, yeryüzündeyken ilahi iradesini kullanmayı askıya almıştır. Diğer bir alternatif cevap ise İsa’nın çoğunlukla insani öznel deneyimlere sahip olduğu, ancak ilahi iradesinin hâlâ etkin olduğudur. Görüleceği üzere burada birçok cevap sunmak mümkündür. Bu durum da soruya doğru cevabın hangisi olduğunu belirlemeyi güçleştirmektedir. Buna karşılık Zagzebski tek bir kişi olarak Oğul’un tüm insanlar gibi sürekli ve birbirini takip eden tek bir öznel durumlar dizisine sahip olduğunu savunur. Ona göre, Oğul’un ikili bir zihni, bölünmüş bir zihni ya da bölünmüş bir kişiliği yoktur. Tüm normal insanların sahip olduğu aynı devamlılığa sahip tek bir ben’i vardır.¹⁹

Buradan Zagzebski’nin yukarıda sorulan soruya karşılık ilk cevabı benimsediği görülmektedir. Buna göre Oğul tek bir kişidir. Dolayısıyla devamlı tek bir öznelliğe sahiptir. Ancak Oğul enkarne haldeyken tam anlamıyla insan olarak hayat sürmüş ve bu haldeyken tanrısal doğasının bir parçası olan mutlak-öznelliği askıya almıştır. Bu durumda “Tanrı özü itibarıyla sahip olduğu bir niteliği askıya alabilir mi?” ya da “Tanrı özsel olarak sahip olduğu bir sıfatı bir süreliğine askıya alabiliyorsa, o halde herhangi bir sıfatından tamamen vazgeçebilir mi?” gibi sorulara dikkat çekmek gerekmektedir.

Kişinin sahip olduğu inanç yapısı ve içindeki dini öğretiler kişiyi bu inanç yapısını temellendirme veya mantıklı bir zemine oturtma noktasında çeşitli arayışlara sevk etmektedir. Böyle bir arayış içinde olan Zagzebski teslis ve enkarnasyon gibi Hristiyanlığa özgü olan dini öğretileri temellendirme çabasından hareketle Tanrı’ya mutlak-öznellik gibi bir sıfat atfetmiştir. Nihayetinde Hristiyanlıkta enkarne olan, insanın deneyimlediği bütün tecrübe türlerini bedenlenerek duyumlayan bir Tanrı anlayışı kabul gördüğünden, Tanrı’ya atfedildiğinde eksiklik olarak görülebilecek birçok fiil zaten Tanrı’ya atfedilmektedir. Buradan hareketle bir Hristiyan açısından mutlak-öznellik benzeri bir sıfatın Tanrı’ya

¹⁹ Zagzebski, “Divine Subjectivity and Intersubjectivity”, 10.

atfedilmesinde bir beis görünmüyor olabilir. Ancak Tanrı'ya böyle bir sıfatın atfedilmesi bu gibi dini öğretileri açıklığa kavuşturmak bir yana daha da karmaşık bir hale getirmektedir. Hristiyanlıkta daha çok birer gizem olarak nitelenen teslis ve enkarnasyon gibi dini öğretiler mutlak-öznellik temel alındığında birbirini nakzedebilecek birçok yoruma yol açabilmektedir. Bu yorumlardan hangisinin doğru olduğuna karar vermek de sadece bir varsayım olarak kalacaktır. Bu bana daha mantıklı geliyor gibi bir çıkarım Tanrı'nın özsel sıfatları noktasında kolayca sarf edilmemesi gereken bir durum olduğu ve aksi halde Tanrı'nın zatına yönelik keyfi yorumların kaçınılmaz olacağı söylenebilir.

3. Mutlak-öznellik ve İslam

İslam'a göre Allah, âlim-i mutlaktır ve bilinmesi mümkün olan her şeyi bilir. Kur'an'ı Kerim'deki birçok ayette Allah'ın bilgisine değinilmektedir. Bu ayetlerde özetle Allah'ın her şeyi hakkıyla bildiği,²⁰ gökte ve yerde olan her şeyi bildiği,²¹ görünen görünmeyen her şeyi bildiği,²² O'nun bilgisi dışında bir yaprağın dahi düşmediği,²³ insanların yaptıklarını bildiği,²⁴ insanların açıkladığı veya gizlediği her şeyi bildiği,²⁵ insanların kalplerindeki bildiği,²⁶ hatta insanların kalplerinde gizlediklerini dahi bildiği,²⁷ her şeyden haberdar olduğu²⁸ ve netice olarak O'nun bilgisinin her şeyi kuşattığı,²⁹ belirtilmiştir. *"İnsanı biz yarattık ve elbette içinden geçenleri biliriz; sağında solunda oturmuş iki alıcı (yaptıklarını) alıp kaydederken biz ona şah damarından daha yakınız."*³⁰ ayetinde insan fillerinin ve niyetlerinin Allah tarafından bilindiğine değinilmektedir. Bu

²⁰ "Kuran Yolu" (Erişim 17 Aralık 2024), Bakara 2/29,231,282, Şûrâ 42/12, Hadîd 57/3, Tegâbü'n 64/11.

²¹ Hac 22/70, Ankebût 29/52, Mücâdele 58/7, Tegâbü'n 64/4.

²² Ra'd 13/9.

²³ En'âm 6/59.

²⁴ Ankebût 29/45, Şûrâ 42/25.

²⁵ Bakara 2/33, Mâide 5/99, En'âm 6/73, Hûd 11/5, Nahl 16/19, 23, Enbiyâ 21/110, Kasas 28/69, Tegâbü'n 64/4.

²⁶ Mâide 5/7, Lokmân 31/23, Zümer 39/7, Şûrâ 42/24, Hadîd 57/6, Tegâbü'n 64/4, Mülk 67/13.

²⁷ Fâtır, 35/38, Mü'min 40/19, Neml 27/74.

²⁸ En'âm 6/73, Lokmân 31/34, Mülk 67/14.

²⁹ Tâhâ 20/98.

³⁰ Kâf 50/16-17. Zagzebski bu ayeti ve en-Neml 27/7474 ve Sebe' 34/3 ayetlerini mutlak-öznelliğe destek olarak sunmaktadır.

ayetlerin tamamında Allah'ın nasıl bildiğinden ziyade her şeyi bildiği belirtilmiştir. Sadece Ra'd Sûresi 10. ayette insanların bütün amellerini kaydeden görevliler olduğu bildirilmiştir. Bu da Allah'ın bilgisine etki eden faktör olmaktan ziyade insanın amel defteri anlamında anlaşılabilir. Peki, bunları mutlak-öznellikle uygun bir şekilde yorumlamak mümkün mü?

Mutlak-öznellikte iki önemli unsur bulunmaktadır. Birinci unsur, Tanrı'nın insanın içinden geçenler dâhil her şeyi bildiğidir. Bu noktada herhangi bir tartışma yoktur. Mutlak-öznellikteki diğer ve en önemli unsur, Tanrı'nın tam anlamıyla yaratılmış varlıkların bilinç durumlarını ve tecrübelerini bilmesi için bunları söz konusu varlıklarla tam bir empati yoluyla bütün bilinç durumlarının bir kopyasına kişinin kendi bakış açısından sahip olmasıdır. Yukarıdaki ayetlere baktığımızda Allah'ın insanın kalplerinde gizlediklerini dahi bildiğini belirtmekle birlikte bunu nasıl bildiğine veya bunları bilmek için insanların tecrübe ve bilinç durumlarının tam bir empati yoluyla bir kopyasına sahip olması gerektiğine dair herhangi bir bilgi yoktur. Ancak genel olarak O'nun bilgisinin her şeyi kuşattığı ve hiçbir şeyin onun bilgisi dışında kalmadığı vurgulanmaktadır. Bu durumda Allah'a mutlak-öznellik atfedilebilir mi?

Kanaatimce hayır. Acizliği, tam olmaması ve zayıf bir varlık olması dolayısıyla insanın sahip olduğu bütün bilinç durum ve tecrübelerin Tanrı tarafından bilinebilmesi için Tanrı'nın bütün bilinç durumlarını tam bir empati yoluyla kişinin kendi bakış açısından anlaması ve hissetmesi gerektiği iddiası tartışmalıdır. Bazı bilinç durum ve tecrübelerin elde edilmiş şekli insan olarak bizde bulunması gayet olağan olan ancak Tanrı'ya atfedildiğinde Tanrı için bir acizlik nişanesi olarak anlaşılacak durumlardır.³¹ Bunlardan biri de kişinin bir elmayı ısırırken içinde bulunduğu bilinç durumu ve neticedeki tecrübesini elde etme yoludur. Tabiatı gereği yaşamını devam ettirmesi için belirli zaman aralıklarıyla bir

³¹ İnsan için mükemmellik ifade eden bir şeyin Tanrı için acizlik ve eksiklik ifade edebileceğine dair ayrıca bkz. İbn Sînâ, *et-Ta'likât*, ed. thk.- nşr, Abdurrahman Bedevi (son) (Kahire: Daru'l-İslamiyye, 1973), 52; İsmail Yalçıntaş, *İbn Sînâ'nın Tanrı Anlayışı* (Ankara: Elis Yayınları, 2023), 142-146; İsmail Yalçıntaş, "İbn Sînâ'ya Göre Tanrı'nın Basitliği Zat Olmasına Engel Midir?", *İlahiyat Alanında Akademik Çalışmalar*, ed. Fevzi Rençber - Mehmet Sait Uzundağ (Ankara: Gece Kitaplığı, 2023), 30; Nesim Aslantatar, *John Duns Scotus'un Tanrı ve Ahlak Anlayışı* (Ankara: İlahiyat Yayınları, 2022), 44.

şeyler yemesi ve yemesi dolayısıyla bazı bilinç durumları ve tecrübeler edinmesi gayet normaldir. İnsanın bu yolla bu tür bilinç durumlarını elde etmesi abes görünmemektedir. Ancak varlığı zorunlu olan ve varlığını devam ettirmesi için yeme ve içme gibi şeylere ihtiyaç duymayan Tanrı, acizliğin gereği olan bu gibi eksikliklerden münezzehtir. Dolayısıyla bizim açımızdan yapılması mümkün ve yaşamımızı devam ettirmemiz için gerekli olan bazı bilinç durumlarını elde etmenin yegâne yolunun Tanrı tarafından da tam ve mükemmel bir empati yoluyla duyulanması gerektiği iddiası Tanrı'ya acizlik atfetmek anlamına gelir. Buradan hareketle sadece aciz ve tam olmayan varlıkların bilme yolunu Tanrı'ya da atfetmek O'nu kendisinden daha mükemmeli düşünemeyen varlık olmaktan çıkaracaktır.³² Tanrı'nın insan tecrübesi olan bazı bilinç durumlarını bilebilmesi için insanla birlikte o tecrübeleri tam bir empati yoluyla paylaşması gerektiği iddiası imkânsız bir durum olarak görülebilir.

Buna karşılık her şeyi bilme sıfatından ziyade mutlak-öznellik ile ilişkilendirilmesi belki de daha uygun olan Allah'ın her şeyi işiten ve gören sıfatlarıdır. Gazzâlî, Allah'ın işiten ve gören olduğunu Nisa Sûresi 54. ve Meryem Sûresi 42. ayetlerinden hareketle ileri sürer. İşitme ve duymadan kastın Allah'ın ilmi olmadığını belirterek Allah'ın işiten ve duyan olmasında bir imkânsızlık bulunmadığını savunur.³³ Bu sıfatların mutlak-öznelliği gerektiren bir şekilde yorumlanabileceği belki söylenebilir. Allah'ın işitebilmesi ve görebilmesinin ancak O'nun mutlak-özel olmasıyla mümkün olduğu şeklinde bir iddia sunulabilir. Ancak en azından Gazzâlî'nin anladığı haliyle Allah'ın işitme ve görmesinin her bir öznenin tecrübelerini tam ve mükemmel bir empatiyle kişinin kendi bakış açısından duyumlayarak gerçekleşeceği iddiasının Allah'ın her şeyi işiten ve gören sıfatlarını yansıttığı da kuşkuludur. Nihayetinde Gazzâlî, Allah'ın sahip olduğu sıfatlara ezelden sahip olmasının imkânı temelinde şunları dikkate sunmaktadır:

³² Mükemmellik tasavvuruna dair daha detaylı bilgi için bk. Münteha Beki, "Mükemmellik ve Ontolojik Kanıt", *Dini Araştırmalar* 18/47 (14 Aralık 2015), 119-145; Münteha Beki, *Tanrı ve Mükemmellik* (Ankara: İlahiyat Yayınları, 2022).

³³ Gazzâlî, *İtikatta Orta Yol*, çev. Osman Demir (İstanbul: Klasik, 2012), 100-101.

Allah'ın ezelde bir sıfatının varlığının ispatı mümkün olursa, yüce Allah'ın bu sıfatla, âlem meydana gelirken onun meydana gelmekte olduğunu, meydana gelmeden önce ileride meydana geleceğini ve meydana geldikten sonra da meydana gelmiş olduğunu bilmesi ve bu bilginin değişmemesi mümkündür. İşte bu sıfat, ilim ve âlim olma hali (âlimiyet) diye ifade edilir. Aynı durum, işitme ve işitme hali ve görme ve görme hali hakkında da mümkündür.³⁴

Allah'ın işitme ve görmesinin ezelde gerçekleştiğini belirttiğinden Gazzâlî'nin bu iki sıfatla ilgili düşüncelerini mutlak-öznellik bağlamında yorumlamak zor görünmektedir. Çünkü mutlak-öznellik zamandan münezze bir varlık tasavvurundan ziyade zaman içinde bulunan ve zamandaki oluştan etkilenen bir Tanrı tasavvuru ile daha uyumlu görünmektedir. Ayrıca Gazzâlî, mutlak-öznellik kabul edildiğinde Tanrı'nın duyulması gereken bazı diğer fiilleri ise doğrudan reddetmektedir. Bunlar tatma, lezzet alma, koklama, acı hissetme gibi duyumlardır. Gazzâlî'ye göre bütün bunlar idrakte eksikliğe delalet eden duyular olduğundan bu gibi fiillerin Allah'a atfedilmesi imkânsızdır.³⁵ Halbuki bütün bu filler mutlak-öznellik kabul edildiğinde Tanrı'ya atfedilmesi gerekir.

Buna karşın imkânsız olan bir şeyi yapamamak Tanrı'nın kudretinde bir eksiklik olduğunu göstermiyorsa aynı şekilde eksiklik ifade eden bilinç veya tecrübelerin Tanrı tarafından insanın bilinç durumu anında kişinin kendi bakış açısıyla paylaşılmıyor olması onun ilminde herhangi bir eksiklik olduğunu göstermez. Tanrı neden bilmek için insanın tecrübe ettiği şekilde tecrübe etmek ve bilinç durumlarını tam bir empati yoluyla paylaşmak zorunda olsun? Eğer ki Tanrı'nın amacı insanın tam olarak ne yaşadığını anlamak ve insanın bilinç durumlarını kavramak olsaydı bu durumda Tanrı'nın insan tecrübelerini ve bilinç durumlarını paylaşması gerektiği iddia edilebilirdi. Ancak eğer Tanrı'nın gayesi farklı bir şey ise bu durumda insan tecrübelerini ve bilinç durumlarını paylaşması gerektiği iddiası bu gayenin ne olduğunu bilip bilmediğimize bağlıdır. Konuya İslami perspektiften bakıldığında Allah insanı imtihan etmek için yaratmıştır. Bu durumda insan imtihanına etki edecek bütün bilgi

³⁴ Gazzâlî, *İtikatta Orta Yol*, 101.

³⁵ Gazzâlî, *İtikatta Orta Yol*, 103.

durumlarının Allah tarafından bilinmesi yeterli olmaktadır. Dolayısıyla Allah'ın insanı tam ve adil bir şekilde imtihan edebilmesi ille de insanın içinde bulunduğu bilinç durumunu ve tecrübelerini hissettiği ve tecrübe ettiği şekilde kişinin kendi bakış açısından idrak etmesi gerektiği iddiası temel mesele olarak görünmektedir.

Bu noktada imtihan edilmek ve imtihan olgusu için gerekli olan şartların ne olduğunu belirlemek gerekmektedir. Ancak imtihanın tam olarak ne olduğunu ve Allah'ın bizleri nelerden imtihan edeceği noktasında zaten gerekli bilgilendirmeler yapılmıştır. İnsanın ne yapması ve nelerden kaçınması gerektiği noktasında gerekli bilgilendirmeler yapıldığından dolayı insanın yapılan bu bilgilere uyup uymadığı insanın imtihanını belirlemektedir. Bu durumda asıl olan insanın gerekli emir ve yasaklara uyup uymadığıdır. Allah da âlim-i mutlak olduğundan insanların kalplerinde gizledikleri de dâhil bütün amellerini bilmektedir. Bunların dışında adil bir imtihanın gerçekleşmesi için insanların bilinç durumlarını bilmek veya insan olmanın ne olduğunu anlamak açısından Allah'ın insanın tecrübesini insan ile tam bir empatiyle duyumlaması gerektiği şeklinde bir zorunluluk söz konusu değildir. Dolayısıyla mutlak-öznellik en azından imtihan olgusu temel alındığında Allah'a atfedilmesi gereken bir sıfat değildir.³⁶

Ayrıca mutlak-öznellik netice olarak Tanrı'nın bilgisinin kişiye özel olan bireysel bilinç durumlarını ve tecrübelerini bilebilecek kadar geniş ve derin olduğunu ima etmektedir. Ancak bu sıfat aynı zamanda Tanrı'nın her şeyi bilen varlık olmadığına dair bir düşünceye de yol açmaktadır. Tanrı'nın kişinin bilinç durumu ve tecrübelerini bilebilmesi eğer onun mutlak-özel olmasına bağlıysa bu durum her şeyi bilme sıfatının onun

³⁶ İmtihan olgusuyla ilgili detaylı bilgi için bk. Yakup Çiçek, "İmtihan", *İslam Medeniyeti Dergisi* 3/34 (01 Ağustos 1973), 38-39; Hüseyin Aydın, "Allah'ın Zaman Dışı Bilgisi ve İnsanın İmtihanı", *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2/3 (30 Aralık 2015), 71-88; Rabiye Çetin, "Ku'ran-ı Kerim Bağlamında Kader-İmtihan İlişkisi", *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi* 5/4 (11 Nisan 2016), 780-800; Muammer Cengiz, "Tasavvufta Belâ ve İmtihan Telakkisi", *Sufiyye* 10 (29 Haziran 2021), 9-47; Güven Ağırkaya, "İmtihan Olgusu Nasıl Okunmalıdır? -Bir Anla(t)ma Denemesi-", *Tefsir Araştırmaları Dergisi* 5/2 (30 Ekim 2021), 800-827; Mehmet Akif Kuzu - Musa Kocar, "İmam Mâtürîdî'de Musibet-İmtihan İlişkisi", *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 51 (30 Aralık 2023), 98-113; Salih Aydın, *İmam Matürîdî'de Kötülük Problemi ve İmtihan* (İstanbul: İnsan Yayınları, 2024).

özsel bir sıfatı olmadığı, sonradan nedenlenerek elde ettiği bir sıfat olduğu anlamına gelmektedir. Bu da Tanrı'nın bilmek için öznel varlıkların bilinç durumlarına ihtiyaç duyduğu, O'nun bilgisinin süreç içerisinde meydana geldiği, Tanrı'nın bilgisinin doğrudan değil de dolaylı olduğu ve tam olmadığı gibi problemlere sebep olmaktadır.

Mutlak-özneliğin, buradan hareketle, Tanrı'nın aslında halihazırda her şeyi bilmediği, ancak mutlak-öznel olması dolayısıyla tam bir empati yoluyla kişinin bilinç durumlarını ve tecrübelerini kişinin tecrübe etmesi anında öğrenen bir varlık olduğunu ima ettiği söylenebilir. Buradan insan olmazsa Tanrı bilemez sonucu çıkmaktadır. Elbette Zagzebski buna karşı çıkacaktır. Ancak mutlak-özneliğin gerekli bir sıfat olduğu düşünüldüğünde belirli bir bilinç durumunun Tanrı tarafından tam bir empati yoluyla paylaşılması gerekli bazı koşulların gerçekleşmesine bağlıdır. Örneğin benim elmayı ısırma anında aldığım hazzı veya elmayı ısırma tecrübemi Tanrı'nın bilmesi için öncelikle benim elmayı ısırmanın gerekmektedir. Elmayı ısırma anına kadar Tanrı bu bilgidен yoksun olacak ve benim elmayı ısırma ile beraber Tanrı benim elmayı ısırma durumuma dair bilgiye sahip olabilecektir. Bu da en baştan Tanrı'nın hâlihazırda her şeyi bilen bir varlık olmadığı ve bazı bilinç durumlarını sonradan öğrendiği anlamına gelecektir ki bu da Tanrı'nın her şeyi bilen varlık olduğu sıfatıyla örtüşmemektedir.

Netice olarak bilinç noktasında insanın dahi bilincini tam olarak belirmemiş değiliz. Dolayısıyla Tanrı'nın bilincinin nasıl olduğu ve insanın bilinç durumlarını ve tecrübelerini nasıl bildiği noktasında söylenenler elbette eksik kalacaktır.

Sonuç

Bu çalışmada mutlak-öznelik ana hatlarıyla betimlendikten sonra özellikle her şeyi bilme sıfatının mutlak-özneliği gerektirip gerektirmediği tartışıldı. Mutlak-öznelik kişilerin öznel durumlarının Tanrı tarafından bilinmesi gerektiğini ve Tanrı'nın tam ve mükemmel bir empati yoluyla bunları bildiğini iddia etmektedir. Böylece Tanrı'nın bütün bilinçli varlıkların öznel bilinç durumlarını insanla birlikle duyumlaması anlamına gelen mutlak-öznelik adında bir sıfatının olduğunu iddia edilmiştir. Bu iddiada iki önemli husus bulunmaktadır. Birincisi Tanrı'nın bütün öznel tecrübe ve bilinç durumlarını bildiğidir. İkincisi ise bunun

yolunun Tanrı'nın da bu öznel durumları tam ve mükemmel empati yoluyla canlı varlıkların bilinç durumlarının bir kopyasını kişinin kendi bakış açısından idrak etmesiyle bilmesidir. Allah'ın bilgisinin genişliği noktasında konuya baktığımızda ilk hususta herhangi bir sorun görünmemektedir. Nitekim Kur'an'ı Kerim'de Allah'ın sadece insanın tecrübelerini değil kalplerinin en derinlerinde gizlediklerini de bildiği bildirilmektedir. İkinci husus ise sorunludur. Çünkü insan tecrübelerini onların kendi bakış açılarıyla elde etmenin zamanın içinde olmayı gerektirdiği, tecrübe yaşandıktan sonra bilginin mümkün olduğu hususu dolayısıyla Tanrı'nın öğrenen bir varlık olduğu gibi sorunlara sebep olmaktadır. Buna karşılık Allah'ın hali hazırda her şeyi bildiği, bilgisinin birilerinin tecrübelerine bağlı olmadığı, doğrudan olduğu kabul gördüğünden mutlak-öznelliği Allah'a bir sıfat olarak atfetmek mümkün görünmemektedir.

Kaynakça

- Ağırkaya, Güven. "İmtihan Olgusu Nasıl Okunmalıdır? -Bir Anla(t)ma Denemesi-". *Tefsir Araştırmaları Dergisi* 5/2 (30 Ekim 2021), 800-827. <https://doi.org/10.31121/tader.939886>
- Akdağ, Özcan. "God's Knowledge: A Study on The Idea of Al-Ghazālī And Maimonides". *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi* 22/3 (15 Aralık 2018), 1747-1763. <https://doi.org/10.18505/cuid.497589>
- Akkanat, Hasan. "Marmura'nın Tanrı'nın Tikelleri Bilmesi Problemindeki Düşüncelerinin Analizi ve Eleştirisi". *Dini Araştırmalar* 12/34 (01 Haziran 2009), 115-150.
- Akkanat, Hasan. "The Relationship between God's Knowledge and Will in the al-Ghazālīan Theology: A Critical Approach". *Entelekyā Logico-Metaphysical Review* 2/2 (20 Aralık 2018), 99-112.
- Aktürk, Eyüp. "Tanrı-Mekân İlişkisi: 'Her Yerde Bulunma' ve 'Aşkınlık' Sorunu". *e-Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi* 8/2 (2016), 942-961.
- Aslantatar, Nesim. *John Duns Scotus'un Tanrı ve Ahlak Anlayışı*. Ankara: İlahiyat Yayınları, 2022.

- Aydın, Hüseyin. "Allah'ın Zaman Dışı Bilgisi ve İnsanın İmtihanı". *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2/3 (30 Aralık 2015), 71-88.
- Aydın, Salih. *İmam Matürîdî'de Kötülük Problemi ve İmtihan*. İstanbul: İnsan Yayınları, 2024.
- Beki, Münteha. "Mükemmellik ve Ontolojik Kanıt". *Dini Araştırmalar* 18/47 (14 Aralık 2015), 119-145. <https://doi.org/10.15745/da.36436>
- Beki, Münteha. *Tanrı ve Mükemmellik*. Ankara: İlahiyat Yayınları, 2022.
- Buckareff, Andrei A. "Pantheism, Omnisubjectivity, and the Feeling of Temporal Passage". *Religions* 14/6 (2023), 758-772. <https://doi.org/10.3390/rel14060758>
- Cengiz, Muammer. "Tasavvufta Belâ ve İmtihan Telakkisi". *Sufiyye* 10 (29 Haziran 2021), 9-47. <https://doi.org/10.46231/sufiyye.958776>
- Çağlayan, Harun. "Klasik Kelâmın İlâhî Bilgi Anlayışına Eleştirel Bir Bakış". *Anemon Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 5/1 (01 Mart 2017), 193-215. <https://doi.org/10.18506/anemon.288382>
- Çetin, Rabiye. "Ku'ran-ı Kerim Bağlamında Kader-İmtihan İlişkisi". *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi* 5/4 (11 Nisan 2016), 780-800. <https://doi.org/10.15869/itobiad.60995>
- Çiçek, Yakup. "İmtihan". *İslam Medeniyeti Dergisi* 3/34 (01 Ağustos 1973), 38-39.
- Gazzâli. *İtikatta Orta Yol*. çev. Osman Demir. İstanbul: Klasik, 2012.
- Green, Adam. "Omnisubjectivity and Incarnation". *Topoi* 36/4 (2017), 693-701. <https://doi.org/10.1007/s11245-016-9391-2>
- Gündoğar, Hamdi. "Kur'an'da İlâhi Bilgi". *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5/10 (18 Mayıs 2015), 7-26.
- İbn Sînâ. *et-Ta'likât*. ed. thk.- nşr, Abdurrahman Bedevi (son). Kahire: Daru'l-İslamiyye, 1973.
- Kuzu, Mehmet Akif - Kocar, Musa. "İmam Mâtürîdî'de Musibet-İmtihan İlişkisi". *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 51 (30 Aralık 2023), 98-113. <https://doi.org/10.59149/sduifd.1390293>
- McIntosh, Chad. "Linda Zagzebski, Omnisubjectivity: A Defense of a Divine Attribute. Marquette University Press, 2013". *European*

- Journal for Philosophy of Religion* 7/4 (22 Aralık 2015), 254-259.
<https://doi.org/10.24204/ejpr.v7i4.97>
- Reçber, Mehmet Sait. "Tanrı'nın Sıfatları". *Din Felsefesi*. ed. Recep Kılıç - Mehmet Sait Reçber. 79-120. Ankara: Grafiker, 5. Basım, 2021.
- Tanış, Abdulkadir. "William Alston'da İlâhî Bilginin Doğası ve Zaman". *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 18/36 (30 Aralık 2019), 439-464. <https://doi.org/10.14395/hititilahiyat.551691>
- Tanrıverdi, Hasan. "İlahî İlim-İnsan Hürriyeti İlişkisi". *Dini Araştırmalar* 19/50 (19-12-2016) (19 Aralık 2016), 79-102.
<https://doi.org/10.15745/da.280597>
- Yalçıntaş, İsmail. *İbn Sînâ'nın Tanrı Anlayışı*. Ankara: Elis Yayınları, 2023.
- Yalçıntaş, İsmail. "İbn Sînâ'ya Göre Tanrı'nın Basitliği Zat Olmasına Engel Midir?" *İlahiyat Alanında Akademik Çalışmalar*. ed. Fevzi Rençber - Mehmet Sait Uzundağ. 18-35. Ankara: Gece Kitaplığı, 2023.
- Yıldırım, Ali. "Divine Omnipresence and Incorporeality of God". *Afro Eurasian Studies* 9/1 (13 Nisan 2022), 31-45.
<https://doi.org/10.33722/afes.1092799>
- Zagzebski, Linda. "Divine Subjectivity and Intersubjectivity". *Religious Studies*, 1-13. <https://doi.org/10.1017/S003441252300029X>
- Zagzebski, Linda. "Omnisubjectivity: Why It Is a Divine Attribute". *Nova et Vetera (Denver, CO.)* 14/2 (2016), 435-450.
<https://doi.org/10.1353/nov.2016.0030>
- Zagzebski, Linda Trinkaus. "Omnisubjectivity". *Oxford Studies in Philosophy of Religion*. 231-247. New York: Oxford University Press, 2008.
- Zagzebski, Linda Trinkaus. *Omnisubjectivity: An Essay on God and Subjectivity*. New York: Oxford University Press, 2023.
<http://ebookcentral.proquest.com/lib/bayloru/detail.action?docID=7276053>
- "Kuran Yolu". Erişim 17 Aralık 2024.
<https://kuran.diyaret.gov.tr/mushaf/kuran-meal-2/bakara-suresi-2/ayet-29/kuran-yolu-meali-5>